

Серія «Економічні науки»
Випуск 3(75) 2016 р.

УДК 338.45.01

Ковшун Н. Е., к.е.н., доцент (Національний університет водного господарства та природокористування, м. Рівне)

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ МЕХАНІЗМ НАДАННЯ СУСПІЛЬНИХ БЛАГ

Наведені результати дослідження інституціонального механізму надання суспільних благ. Показано підходи до трактування поняття «ринок». Обґрунтовано поняття інституціонального ринку. Визначено особливості суспільних благ на прикладі водних ресурсів. Встановлено форми державного регулювання споживання та надання суспільних благ.

Ключові слова: ринок, суспільні блага, інституціональний ринок, водні ресурси, інституціональний механізм, державне регулювання.

Процес надання суспільних благ передбачає існування інституціонального механізму, який сприяє об'єднанню колективних зусиль і породжує адекватні базові інститути й відповідні їм інституціональні форми. Він є сукупністю соціально-економічних інститутів, що використовуються для збалансування обсягів випуску і потреб населення в суспільних благах [1].

Суспільні блага, як і будь-які інші товари, можуть надаватися державним сектором та (або) приватним сектором. Проте, питання участі держави у процесі природокористування, яке базується на споживанні суспільних благ, є предметом наукових дискусій у різних економічних школах. Ключовим у вирішенні даної проблеми є поняття ринку.

Концептуальні основи функціонування ринку, формування його принципів та функцій здійснено в дослідженнях А. Сміта, А. Маршалла, Д. Рікардо, А. Курно, К. Макконнелла, С. Брю, П. Хейне та ін. У їхніх працях здійснено спробу сформулювати дефініцію «ринок», при цьому основою виступає процес купівлі-продажу товарів [2]. В. Тамбовцев стверджує, що «будь-який ринок можна коротко охарактеризувати як географічний або функціональний простір, на якому відбуваються обміни і укладаються взаємовигідні угоди» [3].

З розвитком товарно-грошових відносин зросла зацікавленість дефініцією «ринок», проте навіть в результаті багатьох наукових пошуків ще остаточно не сформовано загальноприйнятого економіко-теоретичного поняття даного явища. «Ринок не є ні місцем, ні річ-

чу, ні колективною сутністю. Ринок – це процес, що приводиться в рух взаємодією безлічі індивідів, які співпрацюють в умовах поділу праці» [4]. «Ринки представляють собою інститути, що існують для полегшення обміну, тобто вони існують для скорочення витрат за трансакціями обміну» [5]. «У політекономії, – констатує Я. Корнай [6], – небагато категорій, що мають так багато, часто суперечливих, трактувань, як категорія «ринок»... Одне з найбільш широких трактувань: ринком слід вважати всі горизонтальні відносини, що пов'язують у процесі товарообігу продавця і покупця, навіть якщо при цьому не відіграє ролі ефективна ціна. Відповідно до цієї точки зору, ринковий механізм діє і тоді, коли як покупці, так і продавці реагують тільки на «кількісні» сигнали, які надходять один від одного. Друге трактування вужче: воно поширює поняття «ринок» на відносини покупця і продавця лише в тому випадку, коли ефективна ціна відіграє істотну роль в їхній поведінці».

Окремими питанням є обґрунтування функціонування ринку та його інститутів при споживання природних ресурсів. Не вирішеними проблемами в національній економіці України залишаються задачі оцінки природного багатства країни, принципів його розподілу, впровадження дієвих механізмів державного управління природо-користування тощо.

В даному дослідженні на прикладі водокористування розглядаються переваги та недоліки втручання державних інституцій у функціонування ринку суспільних благ. Таке дослідження дозволить визначити майбутню стратегію функціонування водогосподарського комплексу на основі збереження державної монополії або відмови державного регулювання при здійсненні ряду процесів.

і його розвитку набуло актуальності у період організаційно-економічної адаптації до ринкових умов господарювання. Серед доробку вітчизняної економічної теорії слід зазначити дослідження В. Д. Базилевича, О. В. Березіна, Л. В. Біленької, О. В. Білецького, С. Л. Дусановського, П. С. Єщенко, В. В. Зіновчука, Р. А. Іванух, В. В. Козюка, С. В. Мочерного, С. М. Панчишина, В. І. Савич та ін. Нині сформовані авторські концепції функціонування і розвитку ринку, які з огляду на мінливість середовища функціонування постійно вдосконалюються та доповнюються.

Аналіз існуючих дефініцій дозволяє виділити наступні загальноновизнані риси ринку:

- наявність суб'єктів, які мають блага для обміну;
- формування пропорцій обміну (ціни) на добровільних засадах;
- відстоювання власних інтересів в процесі обміну.

Переваги індивідів у процесі їхньої економічної взаємодії виявляють, враховують і реалізують і приватний, і суспільний вибір. Проте, попит і пропозиція суспільних благ відрізняються від попиту і пропозиції приватних благ.

Відомо, що суспільним благам зазвичай притаманні дві властивості – неконкурентність і невиключеність. Чисте суспільне благо не може бути розділене на одиниці споживання, отже визначити ціну на окремі одиниці чистого суспільного блага неможливо, а це пояснює особливості визначення сукупного попиту на чисте суспільне благо.

При споживанні суспільного блага будь-який індивід може користуватися ним, не оплативши його. Тому у споживачів з'являється стимул до приховування істинних переваг щодо цього блага, в надії на те, що постачання блага буде здійснено за чужий рахунок. У результаті цієї «проблеми безбілетника» виникає тенденція до створення ринком дефіциту суспільних благ (теоретично – аж до повного їхнього непостачання), пошук варіантів подолання якої призводить до надання чистих суспільних благ державою. Однак і в разі привласнення суспільного блага існує загроза неефективного його надання ринком.

Ринок досконалої конкуренції нездатний забезпечити таке надання просто в силу властивості неконкурентності суспільного блага в споживанні: при нульових граничних витратах надання такого блага ще одному індивіду фірми не зможуть вести бізнес. З погляду механізму конкуренції це означає наступне.

На ринку приватного блага конкуренція між виробниками гарантує встановлення для всіх споживачів єдиної ціни, рівної граничним витратам виробництва у кожній з фірм. Споживачі конкурують за даний обсяг випуску, і оскільки альтернативні витрати продажу одиниці блага одному споживачеві є продаж цієї одиниці за ринковою ціною іншому споживачеві, жоден споживач не здатний ініціювати продаж за ціною нижчою від ринкової.

Для суспільних же благ альтернативні витрати продажу одиниці блага одному споживачеві при заданому обсязі випуску дорівнюють нулю. Жоден зі споживачів не конкурує з іншими за споживанні ним одиниці блага, і якщо він усвідомлює, що граничні витрати його власного споживання дорівнюють нулю, то може запропонувати виробникові дуже низьку плату. Якщо так вчинять всі споживачі, то пропонується ними плата не покрийє витрат виробництва, що призведе до нульового випуску.

Ще П. Самуельсон [7] зробив висновок про нездатність ринку вирішити проблему ефективної пропозиції суспільних благ. Це пов'язано з тим, що споживачі не зацікавлені у розкритті своїх пот-

реб щодо суспільних благ, оскільки очікують збільшення витрат без істотного зростання забезпечення благом. В результаті рівень пропозиції суспільних благ виявляється нижчим від оптимального.

Розглянемо можливості і особливості так званого «інституціонального ринку». Термін «інституціональний» вживається у європейських дослідженнях у розумінні перетворення певного явища на організаційно-правове утворення з визначеною структурою відносин, ієрархією управління та правилами поведінки і є спадком теорії інституцій (франц. *institution*, від лат. *institutum* – устрій, установлення), однієї з течій буржуазної політичної науки у Франції, сформованої у 20–30-ті рр. М. Оріу, Ж. Ренаром. Дана дефініція пов'язана з широким набором інститутів, що, в свою чергу, мають відношення не тільки до правових питань, а й до поширення актуальної для функціонування ринку інформації.

Отже, ринки – це організований та інституалізований обмін. Або ринок – це не просто сукупність двосторонніх обмінів, а обмін, який відбувається в інституціональному середовищі й взаємодіє з ним. А значить, ринок є не тільки засобом вираження індивідуального вибору, але й володіє невикорінними соціальними та колективістськими аспектами. Тому всупереч розповсюдженій думці прихильність до крайніх форм чистого індивідуалізму не може знайти свого прямого відображення в ринку.

На економічні суб'єкти вплив ринку як інституту проявляється не тільки в наданні інформації або накладенні обмежень, але і в реальному впливі на їхні уподобання і переконання. Таким чином, дія ринкових звичаїв і правил в якійсь мірі «нав'язує» індивіду, незалежно від нього самого, специфічні типи поведінки на ринку. Отже, ринок ніколи не буває абсолютно «вільним» (в сенсі класичного лібералізму) і зовсім не обов'язково уособлює свободу індивіда.

Виходячи із сформульованого розуміння, неважко помітити, що «інституціональний ринок» існує в будь-якій економічній системі. Адже в кожній з них економічні (господарські) операції неминуче здійснюються в певній інституціональній формі, причому однозначний зв'язок між змістом операції та її формою, як правило, відсутній, так що практично всі економічні дії допускають множинність правил, за якими їх можна здійснювати. При цьому вибір правил відбувається з безлічі як формальних, так і неформальних інститутів, релевантних змісту планованої до виконання вихідної «товарної» дії агентів. Конкретне правило існує у формі знання у кожного з його можливих суб'єктів. Таке знання може бути як безпосередньо в пам'яті індивідів, так і у вигляді тих чи інших «зовнішніх» знаків. Особливістю ін-

ституціонального ринку є механізм здійснення інституціонального вибору, порівняння вигод і витрат, пов'язаних з таким вибором.

Але яка ситуація складається при виробництві та споживанні суспільних благ? Чи можна назвати цю «ситуацію» ринком? Споживачі й постачальники, як і учасники відносин на ринку інститутів, приймають рішення не тільки з урахуванням правил, а й відповідно до соціальної мотивації. Тобто можна стверджувати, що будь-який носій явно вираженого і відокремленого інтересу, включаючи окремих індивідуумів, їхні групи і суспільство в цілому, виступає як самостійний суб'єкт, який прагне реалізувати цей інтерес. Це твердження виводить на ринок як повноправних учасників соціальні групи і суспільство в цілому.

На ринку індивідуальні потреби обмінюються на особисті кошти населення, а соціальні вигоди оплачуються за рахунок громадських коштів. Наявність різних типів корисності товарів і послуг, різні канали відшкодування витрат на їхнє виробництво визначають умову ринкової рівноваги, у формуванні якої певна роль належить і державі, оскільки якщо кожен окремий споживач оплачує індивідуальну корисність благ, то соціальна корисність може обмінюватися на ринку тільки за адекватні суспільні кошти. Тому держава не суперечить ринку, а взаємодіє з ним, бере участь у формуванні вищевказаної рівноваги.

При цьому, визначення суспільних благ за ознакою втручання держави в сферу ринкових структур є не коректним. Швидше навпаки – державне регулювання суспільних благ обумовлюється їх природою. Основними підставами такого впливу є наступні особливості суспільних благ: наявність зовнішнього ефекту, проблема «безбілетника», низька інвестиційна привабливість. Розглянемо їх детальніше через призму використання водних ресурсів.

Термін «зовнішній ефект» (екстерналії) вперше ввів в економічну теорію А. Маршалл [8]. Заощадження на витратах у окремого виробника, що виникають при створенні особливо сприятливих умов для його діяльності в результаті незалежних від нього політичних, економічних, соціальних та природних процесів він назвав зовнішньою економією.

Так, забруднені водні водойми знижують добробут членів суспільства. Наприклад, якщо виробники спускають свої промислові стоки в озеро чи річку, то вони знижують рекреаційну цінність водойми. Населення регіону змушене шукати інші місця рекреації, несучи при цьому додаткові витрати (на переїзд, проживання тощо), тобто несуть витрати переливу. Промисловці зазвичай не віддають собі звіту в потенційному впливі виробництва на зовнішнє середо-

вище, поки цей вплив не перевищить біологічно допустимі норми і не призведе до екологічної катастрофи. Застосування очисних технологій не вигідно підприємцю, оскільки підвищує собівартість виробу, а отже, зменшує можливий прибуток. Маючи більш низькі внутрішні витрати, виробники продають свою продукцію дешевше, розширюють виробництво і отримують більший прибуток.

Але забруднення погіршує також і якість навколишнього природного середовища, від якого залежить майбутнє будь-якого підприємця. Цілком очевидно, що промислове забруднення веде до розтрати того «біологічного» капіталу, який надає водна екосистема і від якого залежить виробництво.

Ще Пігу А. [9] показав, що, здійснюючи забруднення і не рахуючись з інтересами людей при споживанні суспільних благ, підприємця при виготовленні товарів знижує свої приватні витрати. Тобто вони виявляються менші, ніж реальні суспільні витрати на виготовлення даної продукції. Суспільні витрати включатимуть також суму додаткових витрат, що виникають в зв'язку з забрудненням – очистка ресурсу іншими споживачами, компенсація шкідливого впливу на здоров'я та добробут людей. Так, у нашому прикладі із забрудненням води сума суспільних витрат включатиме також витрати суспільства на додаткове очищення води, аналіз якості води; купівлю побутових фільтрів для очищення води або бутильованої води, оплату лікарняних листів та купівлю ліків, відновлення флори та фауни тощо.

З наявністю зовнішніх ефектів тісно пов'язана проблема «безбілетника» – проблема участі у створенні суспільних благ. Мова йде про те, щоб виключити можливість для сторонніх осіб отримувати користь і вигоду із зовнішнього ефекту суспільного блага, не сплачуючи за нього. Способи та методи усунення зовнішніх ефектів, а отже, вирішення «проблеми безбілетника», можуть бути різними. Вони залежать від обсягу та інтенсивності зовнішнього впливу; позитивного і негативного характеру зовнішнього ефекту; подільності тих чи інших суспільних благ; можливості кількісного виміру зовнішнього ефекту [10].

Стосовно даної проблеми у водокористуванні, то яскравою мірою вона проявляється у сфері житлово-комунального господарства при наданні змішаного суспільного блага – системи централізованого водопостачання та водовідведення. Наразі не розглядатимемо тарифні питання у цій сфері. Відзначимо, що в Україні вже створені певні економічні механізми та технічні можливості для подолання проблеми несплати кінцевим споживачем наданих послуг. При цьому доцільно державне втручання звести до мінімуму. Відповідні ін-

ституції (водоканали, житлово-комунальні утворення) стягують з тих осіб, які користуються послугами з водопостачання та водовідведення, визначену плату. При цьому існує альтернативність у використанні таких послуг. Тут апіорі має місце добровільність, але як тільки особа скористалася послугою, вона зобов'язана сплатити.

При наданні змішаних суспільних благ у водокористуванні проблема «безбілетника» не є надзвичайною. Ці види змішаних суспільних благ входять у сферу дії ринку, будучи об'єктом купівлі-продажу, тобто є платними благами. Але на відміну від звичайних приватних благ дія ринку при виробництві та споживанні змішаних суспільних благ коригується державою (надання дозволів на спеціальне водокористування, лімітування скидів забруднюючих речовин тощо).

У порівнянні з інвестиціями в інші сфери економіки капітальні вкладення у водогосподарський комплекс мають не привабливі показники ефективності. Це великий термін окупності, значний обсяг капіталовкладень, тривалий період амортизації основних виробничих фондів, наявність надлишкових виробничих потужностей для задоволення «пікового» попиту, значні політичні ризики, велика кількість органів регулювання тощо.

Отже, з точки зору виробництва суспільних благ ринковий механізм є неефективним. Як наслідок – державне регулювання є неминучим.

Найбільш доцільною участю держави є при задоволенні потреб в чистих суспільних благах. При створенні таких благ держава практично незамінна. Однак це не означає, що вона неодмінно має брати на себе безпосереднє виробництво цих благ. На сучасному рівні розвитку продуктивних сил доречно говорити про участь у фінансуванні. Якщо держава забезпечує таку участь (як правило, за рахунок збору податків), то безпосереднє «виготовлення» блага може бути покладено на підприємство приватного сектору або на незалежну некомерційну організацію. Останні повинні отримувати від держави кошти за виконані роботи.

Коло чистих суспільних благ відносно невелике, але багато з них виступають у ролі своєрідних ресурсів, що використовуються в усіх галузях економіки. Отже, особливо, якщо мова йде про природні ресурси, зокрема водні, існує потреба їх вартісної оцінки як складової національного багатства.

Коли мова йде про платні та загальнодоступні суспільні блага, доцільним буде мінімізувати участь держави в їхньому створенні та фінансуванні. Якщо менш яскраво виражена властивість невиключеності із споживання, то має сенс аналіз перспективи використання

ринкових механізмів та підприємницької ініціативи. Якщо відносно вузькі межі несуперництва у споживанні, то відповідальність держави за постачання суспільного блага варто зосереджувати, головним чином, на локальних рівнях, а в міру можливості залучати механізми добровільних колективних дій. Вирішення останнього завдання відбувається зазвичай при посередництві громадських організацій.

Участь держави також може обмежуватися регулятивними заходами, такими як встановлення спеціальних податків, пільг, ліцензування діяльності тощо.

В цілому, питання щодо доцільності участі держави у виробництві та постачанні суспільних благ є беззаперечним.

1. Длугопольський О. В. Суспільний сектор економіки і публічні фінанси в епоху глобальних трансформацій: монографія / О. В. Длугопольський. – Т. : ТНЕУ, 2011. – 632 с.
2. Мочерний С. В. Політична економія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. В. Мочерний. – К. : Знання-Прес, 2002. – 687 с.
3. Тамбовцев В. Институциональный рынок как механизм институциональных изменений / Тамбовцев В. // *Общественные науки и современность*. – 2001. – № 5. – С. 25–38.
4. Мизес Л. Теория и история: Интерпретация социально-экономической эволюции / Людвіг фон Мізес. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 295 с.
5. Coase R. H. The Problem of Social Cost / R. H. Coase. // *Journal of Law and Economics*. – 1960. – Vol. 3. – P. 1–44.
6. Корнай Я. Социалистическая система: политическая экономика коммунизма / Я. Корнай. – София : Проф. Марин Дринов, 1996. – 575 с.
7. Samuelson P. The pure theory of public expenditure / P. Samuelson // *Journal of Political Economy*, 1954. – Vol. 56. – pp. 14–27
8. Маршалл А. Принципы политической экономии / пер. с англ. Р. И. Столпера, общ. ред. С. М. Никитин. – М. : Прогресс, 1983. – 225 с.
9. Пигу А. Экономическая теория благосостояния. – М., 1985. – Т. 1. – 251 с.
10. Седова А. В. Общественные блага в современной системе рыночных отношений / А. В. Седова: Дис. ... канд. экон. наук : 08.00.01 Самара, 2005. – 186 с.

Рецензент: д.е.н., професор Савіна Н. Б. (НУВГП)

Kovshun N. E., Candidate of Economics, Associate Professor (National University of Water and Environmental Engineering, Rivne)

INSTITUTIONAL MECHANISMS OF PROVISION OF PUBLIC GOODS

The results of the study of the institutional mechanism for providing public goods. Showing approaches to the interpretation of the term «market». Grounded notion of institutional market. The features of

public goods by the example of water. Established forms of state regulation of consumption and supply of public goods.

Keywords: market, public goods, institutional market, water resources, institutional mechanism, state regulation.

Ковшун Н. Э., к.э.н., доцент (Национальный университет водного хозяйства и природопользования, г. Ровно)

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЙ МЕХАНИЗМ ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ БЛАГ

Приведенные результаты исследования институционального механизма предоставления общественных благ. Показано подходы к трактовке понятия «рынок». Обосновано определение институционального рынка. Установлены особенности общественных благ на примере водных ресурсов. Определены формы государственного регулирования потребления и предоставления общественных благ.
Ключевые слова: рынок, общественные блага, институциональный рынок, водные ресурсы, институциональный механизм, государственное регулирование.
